

ется въ а, і въ і короткое. Это свойство замѣчается и въ другихъ формахъ глагола іс.

Промедшее совершенное означаетъ, что извѣстное состояніе началось прежде, но не показываетъ, продолжается ли оно еще теперь.

Ну урі'давлашіw іра—я въ прошломъ году разбогатѣлъ (неизвѣстно, богатъ ли теперь).

Іш дус ну ѓаqlі Ѓілтajііра—въ этомъ году я очень похудѣлъ.

Урі'ну буд мударріс іра—въ прошломъ году я тебѣ наставникомъ сдѣлался.

Ада івqіvбілі, ну шав іра—когда отецъ умеръ, то я въ аулѣ былъ (случился).

Ну укнаваіvбілі міскін іра—я когда состарѣлся, обѣднѣлъ.

Діла рузі урух дів фі'фajііp—моя сестра испугалась змѣи, букв. робкою сдѣлалась подлѣ змѣи.

Іш дус ца жбілі дукубдѣді бу—въ этомъ году ты очень сдѣлалась блѣдною.

§ 80. Промедшее упреждающее.

Ну ілі Жен. ну ділі Сред. ну вілі Множ. нуша ділі

бу ілі бу ділі бу вілі нуша ділі

hit ілі hit ділі hit вілі hitті відлі (діллі).

Форма эта соединяется съ корнями, прилагательными и нарѣчіями по образцу іла (§ 78). Показываетъ она, что извѣстное состояніе началось прежде другого.

Ѓу кур'aj уфул Манзіj, ну мударріс ілі—въ то время, какъ ты учился Корану, я уже былъ учителемъ.

Ѓу wæqіvбілі, ну бæнілі—когда ты родился, я уже посѣдѣлъ.

Ѓуд бунул бадііvбілі, ну ѓahілі—когда ты женился, я уже былъ возмужалый.

Ну wæqіvбілі діла ада давлашіw ілі—когда я родился, мой отецъ уже былъ богатъ.

§ 81. *Давнопрошедшее.*

Ну івіллі <i>Жен.</i>	ну дівіллі <i>Сред.</i>	ну вівіллі <i>Множ.</i>	нуша дівіллі
фу івіллі	фу дівіллі	фу вівіллі	фуша дівіллі
хіт івіллі	хіт дівіллі	хіт вівіллі	хітті вівіллі, дівіллі.

Соединяется съ ворнами и нарѣчіями: ну арај hіvіллі, ну арајhіvіллі.

Ну урі'бѣжліwqѣс бѣдур іvіллі—я въ прошломъ году въ Мекку иди готовъ уже былъ.

§ 82. *Будущее допускаемое.*

Ну ес <i>Женск.</i>	ну дес <i>Средн.</i>	ну вес <i>Множ.</i>	нуша дѣѣа
фу ѣві	фу дѣві	фу вѣві	фуша дѣвѣа
хіт ев	хіт дев	хіт вев	хітті вев (дев).

Ну ѣѣес, фу ѣѣѣві, хіт ѣѣев, женск. ну ѣѣдес и проч., множ. нуша ѣѣдѣѣа, фуша ѣѣдѣвѣа, хітті ѣѣвев (ѣѣдев).

Ну ѣѣнајѣас, фу ѣѣнајѣаві, хіт ѣѣнајѣав; женск. ну ѣѣна дес и проч., множ. нуша ѣѣті дѣѣа и пр.

Ну ѣѣѣел ес, ну ѣѣѣел дес, ну ѣѣѣел вес и проч.

Выражаетъ состояніе, зависящее отъ дозволенія чьего-либо или отъ обстоятельствъ.

Іш дус ну хвалал ес, ѣур дус ѣурајhішіну—этотъ годъ пусть я сдѣлаюсь старшиною, въ будущемъ году и ты сдѣлаешься.

Ну ѣула шулѣіw ес—пусть я при тебѣ буду находиться.

Нарі, ну міскін ес, фуші сі ѣѣл лівqѣѣнал—вотъ, пусть я обѣдѣю, на тебя какое состояніе придетъ, т. е. пусть я обѣдѣю, да ты разбогатѣешь ли отъ этого?

Ѓу хвалал мутѣѣлім і, ну ѣуд ѣіѣур ес—ты старшимъ ученикомъ сдѣлайся, я у тебя меньшимъ пусть буду.

Ѓуоан давлашіw ес, нарі, нура сіѣад арц дуртусап пѣ-қіртес—какъ ты, пусть я богатымъ сдѣлаюсь, вотъ, и я столько же денегъ раздамъ ѣнцимъ.

§ 83. *Условное настоящее и будущее.*

Ну еслі;	<i>Жен.</i> ну деслі	<i>Средн.</i> ну веслі	нуша дѣһалі
Һу едлі	Һу дедлі	Һу ведлі	Һуша дѣдәлі
Һіт җлі	Һіт дҗлі	Һіт вҗлі	Һітті вҗлі (дҗлі).

Ну әһеслі, Һу әһедлі, Һіт әһҗлі, *женск.* ну әһдеслі и пр.; *множ.* нуша әһдѣһалі, Һуша әһдѣдәлі, Һітті әһвҗлі.

Ну әһнаҗһаслі, Һу әһнаҗһадлі, Һіт әһнаҗһалі; *женск.* ну әһна деслі и пр.; *множ.* нуша әһті дѣһалі и пр.

Ну әһәл еслі, ну әһәл деслі, ну әһәл веслі и пр.

Ну даһлаһіw еслі, Һуһіmра арц лугас—если я разбогачью, то и вамъ деньги дамъ.

Ну һізівадалла урух еслі, Һуні һәјів вақа—я если кого-либо побоюсь, тобою упрекъ да сдѣлается, т. е. упрекни меня, если я кого-либо побоюсь.

Һіп'оәҗ Һуһім вігулі дѣдәлі, Һуша вазріғанті дитаһавә, ну вҗлі әһна һалім ітаһас—такъ вамъ желаюсь если есте, вы торговцами сдѣлаетесь, я же хорошимъ ученымъ пусть сдѣлаюсь, т. е. если вы такъ желаете, то сдѣлаетесь торговцами, а я сдѣлаюсь ученымъ.

Аллаһлі һавілқуҗ вҗлі, ну һіп ізаҗзівад араҗһіша—если Богомъ написано, то я отъ этой болѣзни выздоровлю.

Ну Һуһіла кіпцл еслі, нам ваҗна мавурудә—я вамъ близкій если есмь, мнѣ дурно не говорите, т. е. если я вамъ близкій, то не оскорбляйте меня словами.

§ 84. *Условное предполагаемое.*

Ну есліллі <i>жен.</i>	ну десліллі <i>ср.</i>	ну весліллі <i>мн.</i>	нуша дѣһаліллі
Һу едліллі	Һу дедліллі	Һу ведліллі	Һуша дѣдәліллі
Һіт җліллі	Һіт дҗліллі	Һіт вҗліллі	Һітті вҗліллі (д).

Окончаніе ллі во всѣхъ этихъ формахъ, безъ всякаго измѣненія смысла, можетъ быть замѣнено посредствомъ рі: ну еслірі, Һу едлірі, Һіт җлірі, ну деслірі и пр.; нуша дѣһалірі и пр.

Различныя соединенія съ этой формой производятся точно такъ же, какъ и съ еслі.

Условіемъ служить здѣсь *предположеніе*: если бы....

Ну бѹд ігуліѣаслілі, дічувад һавабулкаді урі'—я тебѣ если бы любезенъ сдѣлался, отъ меня не бѣжалъ-бы въ прошломъ году, т. е. если бы ты меня полюбилъ, то ты бы не убѣжалъ отъ меня.

ҺанаҺа ну даулашів еслілі, һудра арц луґіра—теперь если бы я разбогатѣлъ и тебѣ деньги далъ-бы.

ҺанаҺа һу урқаѣ еділілі, лівлалла һажівліувад увабулкаді —теперь ты если бы пьянствовалъ, отъ всѣхъ изъ подъ упрека не освободился бы, т. е. не избѣжалъ бы ты всеобщихъ упрековъ.

Һу аѣһаѣһадлілі, діґлі абуґраді—если бы ты былъ хорошъ, то не пьянствовалъ бы.

§ 85. Условное допускаемое.

Ну еслілла (есліра) *жен.* ну деслілла (ра) *сред.* ну веслілла (ра)
 һу еділла (едліра)   һу дедлілла (ра)   һу ведлілла (ра)
 һіт елілла (елліра)   һіт деллілла (ра)   һіт веллілла (ра)

или һіт елла

или делла

или велла

Множ. нуша дѣһаілілла (ра) или дѣһалла

һуша дѣдәлілла (ра) или дѣдалла

һітті веллілла (ра) или велла (д).

Различныя соединенія съ этой формой производятся точно такъ же, какъ и съ еслі.

Вообще форма эта означаетъ, что извѣстное условіе не препятствуетъ чему-либо, допускаетъ что-либо: *если даже...., если и...., хотя бы даже....*

ҺанаҺа ну міскіѣһаслілла, һулајшів діла урқі һарзалі саві —теперь я хотя бы даже и остался бѣднымъ, чѣмъ твое, мое сердце просторнѣе есть, т. е. хотя бы даже я и остался въ бѣдности, но все таки я щедрѣе тебя.

ВусаҺат міскін еслілла, діла қімат аһвуґ'ан —теперь

если-бы даже я сталъ бѣденъ, уваженіе ко мнѣ не уничтожится.

Ну вајнајхаслілла, бу лівіѣбанав ѣбнајталіша—я, если даже и дуренъ, то въ твоємъ присутствіи дѣлаюсь хорошъ.

Бу ѣахгва дедлілла, нам дігукурі—ты, если даже и дурна, мнѣ нравишься.

Буша нуні шідаівтї дѣдалла, нуні аѣдалулла—вы мною видѣны если даже были, мною незнаемы, т. е. если даже я васъ и видѣлъ, то все таки васъ не знаю.

Нушіла маза білталі делгіра, нїліс ѣбіті сарі—наши овцы, если даже и худы, для молока хороши суть, т. е. даютъ много молока.

§ 86. Зависимое отъ условія.

Ну іша Женск.	ну діша Средн.	ну віша Множ.	нуша діша
бу іші	бу діші	бу віші	буша діша
ііт іс	ііт діс	ііт віс	ііттї віс (діс).

Ну ѣбіша, бу ѣбіші, ііт ѣбіс; женск. ну ѣбдіша и пр.; множ. нуша ѣбдіша и пр.

Ну ѣбнајіша, бу ѣбнајіші, ііт ѣбнајіс, женск. ну ѣбна діша и пр.; множ. нуша ѣбіті діша и пр.

Ну ѣбѣл іша, женск. ну ѣбѣл діша, средн. ну ѣбѣл віша, множ. нуша ѣбѣл діша и пр.

Буд вігālї ну духујіша—если тебѣ желательно, то буду уменъ.

Буд вігālї ну һаракіша—если тебѣ желательно, то я удалюсь.

Була узї кәвшіәлі, һәвра җуqajhic—твой братъ если заболѣетъ, то какъ похудѣетъ.

Бу қwї'најс хвалал ішину, һанаһа нам датї шѣ хваладіш—ты въ слѣдующій разъ старшиною такъ-какъ будешь, то теперь мнѣ оставь аула старшинство, т. е. предоставь мнѣ на этотъ разъ старшинство въ аулѣ. Ішину есть іші и ну,

послѣднее—частица, которая приставляется для обозначенія связи между двумя предложеніями.

Нуні аѣіѡаеліѣадлі, царіс вуѡун іс діла узі—если ты не хочешь держать, то у другого сдѣлается пастухомъ мой братъ.

Ну іѡкаслі, бѣвѣлла пасад іші—если я умру, то какъ дурно ты будешь вести себя!

Нуні іѡкадлілі, ну бѣвѣлла пашван іша—если бы ты умеръ, то сколько бы я былъ печаленъ.

§ 87. *Зависимое отъ условія прошедшее.*

Ну іші Женск. ну діші Средн. ну віші Множ. нуша діші

ну іші   ну діші   ну віші   нуша діші

ніт іші   ніт діші   ніт віші   нитті віші (діші).

Нуні дарман іліѣадлілі, ну араѣіші—если бы тобою лѣкарство было дано, то я бы выздоровѣлъ.

Ніт бѣвѣлла міскін іші, нуні ватаслілі—онъ сколько бѣднымъ сдѣлался бы (какъ обѣднѣлъ-бы), если бы я допустилъ.

Нуша ніш шілізір діші урі'іні—мы въ этомъ селеніи находились ли прошлой зимой?, точнѣе смыслъ выражается черезъ: не находились ли мы и пр., при чемъ подразумевается условіе.

Даг ну шадіѡ іші—вчера ты гуляя былъ ли, т. е. не гулялъ ли ты развѣ вчера?

§ 88. *Причастіе прошедшее.*

Івіл, женск. дівіл, средн. вівіл, множ. вівіті (дівіті).

Аѣівіл, аѣнаѣівіл, аѣаел івіл, множ. аѣвівіті, аѣті вівіті, аѣаел вівіті и т. д.

Нуні хіа'оаѣ ѣрбівіл аѣваѣурра нуні—ты такъ пожирившій не знаемо было мнѣ, т. е. я не зналъ, что ты такъ пополнилъ.

Нушіла каѣбів ѣрбівіл урчі саві ніш—у насъ въ домѣ пожирившая лошадь есть эта, т. е. вотъ эта лошадь пожиривла у насъ въ домѣ.

Мафур івіл адам'ї сунна кіпті діқалі афвала — сумасшедшимъ сдѣлавшимся человекомъ свои ближніе отдѣльно не узнаются, т. е. сумасшедшій не узнаетъ своихъ ближнихъ.

Адам'ілі һавшілі вафалізі діһанајһівілі уділі саж — человекъ убивъ въ лѣсу спрятавшійся пойманъ, т. е. убійца, спрятавшійся въ лѣсу, пойманъ.

Сунна адајіу урух'афівілі дурб'уә дібіу урух'улі саж — своего отца не боявшійся ребенокъ меня боится.

Һачам ғуқавівілі урчі, қуі'најс һамадлі җірб'афівірар — одинъ разъ похутившая лошадь во второй разъ легко не пожиряетъ.

§ 89. Причастіе будущее.

Ісіл, *женск.* дісіл, *средн.* вісіл, *множ.* вісті (дісті).

Җуватлі вісіл унз саві һінш — сильнымъ сдѣлающійся быкъ есть этотъ, т. е. этотъ быкъ такой, что будетъ силенъ.

Җаніwartі дісіл ваҗа саві һінш — животные, гдѣ должны находиться, этотъ лѣсъ есть, т. е. въ этомъ лѣсу должны быть звѣри.

Нушім әһнајһісіл мударрісілічу арқабә нуша — намъ сдѣлающемуся хорошимъ въ учителю пойдемъ мы, т. е. мы пойдемъ къ учителю, который будетъ къ намъ хорошъ.

Җінілі дуврір дісті маза діқардіқус — зимою на горѣ, которые будутъ, барановъ я отдѣлю, т. е. я отдѣлю барановъ, которымъ слѣдуетъ зимою быть на горѣ.

§ 90. Днепричастія.

а) *Прошедшее:* Ілі, *жен.* ділі, *сред.* вілі, *множ.* влі (ділі).

Әбілі, әһнајһілі, әһәл Ілі; *множ.* әһвілі, әһті влі, әһәл влі и пр.

Діла урчі җірб'івілі, азғивілі саві — моя лошадь сдѣлавшись жирною, лѣнливою сдѣлавшись есть, т. е. моя лошадь, разжирѣвъ, излѣнилась.

Һачам даулаһіу Ілі, қуі'најс һәһкіләһіқулі мискин івіл сунші саж һајвтајқіс шівсаві — однажды богатъ сдѣлавшись, второй разъ не работая бѣднымъ сдѣлавшійся, на себя самъ

жаловаться долженъ, т. е. кто, разъ разбогатѣвъ, потомъ обѣднѣтъ, ничего не дѣлая, тотъ долженъ самъ на себя жаловаться.

Нупіла хві вахвілі, шавад дуѣаків—наша собака, взбѣсившись, изъ аула убіжала.

Маза ґуқадлі муқресалла ні' аґлуґулі сарі—овцы, поху-дѣвъ, даже ягнѣтамъ молока не даютъ.

Ну кувзарѣжілі бал'уина урі'ніш шілізіу—я работникомъ сдѣлавшись, жилъ въ прошломъ году въ этомъ селеніи.

b) для того, чтобы..., на столько, чтобы....

Ёрі, женск. дёрі, средн. вёрі, множ. вёрі (дёрі).

Ѕу урухёріцад Һуравѣгу Һітіла—чтобы ты боялся, столько войска нѣтъ у него, т. е. у него не довольно войска, чтобы утѣшить тебя.

Ѕу нѣів ёрі мусѣін—ты, чтобы сдѣлался нанбомъ, не мѣсто есть, т. е. здѣсь тебѣ не мѣсто быть нанбомъ.

Маза Һірһдёрі қар агвів—на то, чтобы бараны пожир-вѣли, травы не было.

Ѕушім вуқун ёрі дурѣіуѣ тіу—вамъ, чтобы пастухомъ сдѣлаться, мальчикъ есть, т. е. вотъ мальчикъ, который можетъ быть у васъ пастухомъ.

Ѕу арајһарі дарман луғас—дамъ тебѣ столько лѣкарства, чтобы ты выздоровѣлъ.

Ѕу дічуу ёрі Һѣнѣёгу діла—на то, чтобы тебѣ быть у меня, нѣтъ у меня работы.

c) пока....

Ёраші, женск. дёраші, средн. вёраші, множ. вёраші (дёраші).

Ну давлашіу ёраші ѣліцад Һарқлі шін арху—пока я сдѣлаюсь богатъ, довольно рѣкою воды унесется.

Ну давлашіу ёраші ѣліцад Һарқлі шін ардухів—пока я сдѣлался богатъ, довольно рѣкою воды увеслось.

Ѕуні Һавёраші Һунул маҺадір'уд—ты, пока не вырастешь, жены не бери.

Кагар вілфіс іран ёраші һузівад уфус—письмо читать могущій пока не сдѣлаюсь, у тебя буду учиться, т. е. пока не въ состоянїи буду читать нисьмо.

Ну һузів сукур ёраші уфулріра—я въ глазѣ слѣпой пока не сдѣлался, учился, т. е. учился, пока не ослѣпъ.

Һу урқæбёраші мауфуд—ты, пока не напьешься, не пей, до опьянѣнїя.

d) *хотя....*

Ілā һаллі, *жен.* ділā һаллі, *сред.* вїлā һаллі, *множ.* вїлā һаллі
(ділā һаллі).

Һу мїскін ілā һаллі, нам һæфат агу—ты хотя бѣденъ, мнѣ нужды нѣтъ.

e) *въ то время какъ....*

Івбілі, *женск.* дівбілі, *средн.* вівбілі, *множ.* вівбілі (дівбілі).

Барбі ванаівбілі шадїв арқæс—въ то время, какъ день потеплѣетъ, гулять буду ходить.

Һучу оæбілі һуравівбілі, нура ліврї—когда къ тебѣ гости прїѣхали (букв. у тебя сдѣлались пѣшими, т. е. слѣзли съ лошадей), и я былъ.

Арз вуһарвівбілі һанїwartіра діһанаділі сарї муқназі—когда погода стала холодною, и животныя скрылись въ логовища.

Швал дус івбілі урчі дуфæқіс іріра—пять лѣтъ когда сдѣлалось, на лошади скакать могъ я, т. е. когда минуло мнѣ пять лѣтъ, могъ я скакать на лошади.

Ну мїскін івбілі тухумлі лајвафїра—я бѣднымъ когда сдѣлался, родствомъ (родными) брошенъ былъ.

f) *послѣ того какъ....*

Івларһі, *жен.* дівларһі, *сред.* вівларһі, *множ.* вівларһі (дівларһі).

Дїла урчі Һірһівларһі һулајс варс афвіқус—мою лошадь, послѣ того какъ она пожирнѣетъ, на твою не промѣняю.

Һула ада һанівларһі шїваіра нунї—я видѣлъ твоего отца, послѣ того уже, какъ онъ посѣдѣлъ.

Ну һуһім вуқун івларһі дәқиғті палтар сарі дһіһртһі—я вамъ пастухомъ послѣ того какъ сдѣлался, сдѣланныя одежды надѣты, т. е. я ношу все одну и ту же одежду, послѣ того какъ сталъ у васъ пастухомъ.

g) съ *тѣхъ* поръ какъ....

Івлā, *женск.* дівлā, *средн.* вівлā, *мн.ж.* вівлā (дівлā).

Ну һіһ шілізіу івлā, ізајзіуад арāһіра—я въ этомъ аулѣ съ тѣхъ поръ какъ нахожусь, отъ болѣзни не выздоровѣлъ.

Гамуш һірһівлā нѣдакал луғулі саві—буйволица съ тѣхъ поръ какъ пожирѣла, молока много даетъ.

Діла учналі даулашіу івлā, һәнкі аһвәқів—мой сосѣдъ съ тѣхъ поръ какъ разбогатѣлъ, работы не дѣлалъ, т. е. ничего не дѣлаетъ.

Ну мутәһлім івлā һәнкіліјқіс аһірулі саж—мой братъ калѣвой съ тѣхъ поръ какъ сдѣлался, работать не можетъ.

h) *лишь* только....

Івмад, *жен.* дівмад, *средн.* вівмад, *мн.ж.* вівмад (дівмад).
Говорится также івмадал, *женск.* дівмадал и пр.

Въ такомъ же значеніи: ів'оанал, *женск.* дів'оанал, *сред.* вів'оанал, *мн.ж.* вів'оанал (дів'оанал).

Діла һівһал вәқілі таман вівмад, һуд луғас—мой винжалъ сдѣлавшись весь лишь только сдѣлается, тебѣ отдамъ, т. е. лишь только мой винжалъ будетъ весь сдѣланъ, тебѣ отдамъ.

Нушіла һазаһ урқәһівмад, ҳауғаһіјқіс ваһірһур—нашъ работникъ лишь только напьется, какъ ссориться начинается.

§ 91. Повелительное.

Һу 1 *женск.* һу д1 *средн.* һу в1 *мн.ж.* һуша дѣја
һіт ев   һіт дев   һіт вев   һітті вев (дев).

Әһі, әһд1, әһв1, әһдѣја; әһев, әһдев, әһвев.

Әһнајһ1, әһна д1, әһна в1, әһті дја; әһнај һав, әһна дев, әһна вев, әһті вев (дев).

Æfæл і, æfæл ді, æfæл ві и пр.

Qadijhi—будь кадіємъ.

Qadilijhi—останься кадіємъ (по прежнему).

ŋu nam ŋulluŋijhi—ты мнѣ сдѣлайся служителемъ.

Нуні ŋiivŋilī waŋis fædurī ŋu—когда я позову, придти будь готовъ ты.

ŋu mutæŋlim is afivigāli, fænaŋilajhi—ты если не хочешь сдѣлаться ученикомъ, сдѣлайся телячьимъ пастухомъ.

§ 92. Отлагательное.

Ihni, *женск.* dihi, *средн.* vihi (§ 32).

ŋu hiŋquw ihni afiavhurra nuni—твое здѣсь пребываніе, т. е. о твоёмъ здѣсь пребываніи, я не узналъ.

ŋu vuŋun ihni ŋula adaan valulēhin—отецъ не знаетъ, что ты сдѣлался пастухомъ.

Нушимъ қаді діһні һалав саві вуқун'оан аһіј—намъ кадіями сдѣлаться выгодноѣ, чѣмъ пастухами.

§ 93. Большая часть вышеозначенныхъ формъ весьма часто встрѣчается въ соединеніи съ gwa. Самое общее значеніе этой приставочной частицы есть *хотя...., но....* Кромѣ того, имѣетъ она иногда и другія значенія, какъ то показываютъ нѣкоторые изъ слѣдующихъ примѣровъ.

Намъ вѣгулі вудун ілагва, шанті разілѣһін—мнѣ желаясь, хотя я муллою сдѣлался, но жители не довольны, т. е. хотя я согласно своему желанію сдѣлался муллою, но и пр.

Урі'ну міскін іллігва, наһа даулашіw іла—въ прошломъ году я хотя обѣднѣлъ, но теперь разбогатѣлъ.

Нушіла мас һінілі fuqadiligwa, fæv firiŋdiv—наши овцы зимою хотя и похудѣли, весною пожирнѣли.

Маза дуркадігва, валара дуркаdiv—бараны вздорозали и шерсть вздорозала.

Урі'діла урчі firiŋvivgwa qallishiv, ish duc firiŋviviv—въ прошломъ году моя лошадь хотя пожирнѣла на травѣ, но въ нынѣшнемъ году не пожирнѣла.

Ну урухірагва, діла узі урухафів—я хотя поболяся, но мой братъ не поболяся.

Ну буд біһур есгва, бу нам мударріс і—я у тебя пусть хотя меньшимъ ученикомъ буду, ты мнѣ будь учителемъ.

Пачам діла урчі бірбіевегва, һур савіжіів ґагвал сурраталла вѣлі—разъ моя лошадь пусть пожиріветъ, потомъ, чѣмъ она красивая картинка какая-либо если есть, т. е. пусть моя лошадь пожиріветъ, то красивѣе ея и картинки не найдется.

Пуніпад йај'і вақаслі, нура әфіна ґалім ітаһіс ішагва—какъ ты стараніе если буду дѣлать, и я хорошимъ ученымъ сдѣлаться не буду ли?, т. е. если буду стараться, какъ ты, то развѣ и я не могу сдѣлаться отличнымъ ученымъ?

Нујһішагва буд қадін йараул—хоть я сдѣлаюсь вмѣсто тебя караульнымъ.

Панаһалла бірбідісгва діла маза дувуллішір—хоть теперь не пожирівають ли мои бараны на горѣ.

Ну һәнівларһігва, һула узі вәқівіа, нујһіу әфілі һәнілі сај—хотя послѣ того какъ я посѣдѣлъ, твой братъ родился, чѣмъ я болѣе сѣдъ есть, т. е. хотя твой братъ родился послѣ того, какъ я посѣдѣлъ, а теперь онъ сѣдѣе меня.

Һула ада қадіј һараһігва, һішді кулі дәқівті, һанаһара дурқабділі сарі—хотя прежде, чѣмъ твой отецъ сдѣлался кадіемъ, построены эти дома, но и теперь они не обветшали.

Діла узі вуқун івләгва һучу вәшані, һуні сілі вәһішә ішґабілі—мой братъ пастухомъ съ тѣхъ поръ какъ сдѣлался, въ тебѣ приходилъ, какъ же тебѣ могъ быть извѣстенъ, когда былъ маленькимъ, т. е. могъ ли ты знать моего брата маленькимъ, если онъ къ тебѣ приходилъ уже тогда лишь, когда былъ пастухомъ.

Міскін івбілігва һіш дічу вихалібіу вәқівіа, даулашіу әлілі ліуқуәну—бѣдный въ то время какъ былъ, онъ ко мнѣ для просьбы пришедшій, богатый если бы былъ, пришелъ

ли бы?, т. е. будучи бѣднымъ, пришелъ онъ ко мнѣ съ просьбою, но если бы былъ богатъ, то пришелъ ли бы?

Сай ѣаѣивмадгва каѣшѣ ѣаѣивѣ, дурѣваѣ аѣиѣуѣ сай—
лишь только возмужалымъ сдѣлался хотя на домъ сѣвшій, дѣти не родятся, т. е. хотя женился онъ, едва лишь возмужавъ, но дѣтей у него нѣтъ.

§ 94. *Отрицательныя* формы глагола іс образуются простымъ присоединеніемъ слога аѣ къ формамъ *положительнымъ*.

Неокончателное: аѣіс, аѣдіс, аѣвіс; *прошедшее несовершенное*: ну аѣілла, ѣу аѣілли, ѣіт аѣілі сай, ну аѣділла и проч.; *прош. сов.* ну аѣіра, ѣу аѣіди и пр. Отступление представляютъ отрицательныя формы *будущаго допущаемаго*:

Ну маѣнас *Жен.* ну мадес *Сред.* ну мавес *Мн.* нуша мадѣіѣ
ѣу маѣнаѣ ѣу мадѣѣ ѣу мавѣѣ ѣуша мадѣѣѣ
ѣіт маѣнав ѣіт мадев ѣіт мавев ѣітти мавев
(мадев).

Впрочемъ, употребительны, хотя и рѣдко, формы: ну аѣес, ѣу аѣѣѣ, ѣіт аѣев, ну аѣдес и проч.

Повелительное глагола іс не имѣетъ отрицательныхъ формъ, которыя замѣняются отрицательными формами глагола продолжительнаго іріс дѣлаться (§ 114), подобно тому, какъ по-русски: *не давай*, вмѣсто: *не дай!*

Въ томъ случаѣ, когда іс встрѣчается слитно съ другимъ словомъ, отрицательный глаголъ аѣ ставится между этимъ приставнымъ словомъ и формой глагола іс. При этомъ могутъ произойти нѣкоторыя измѣненія въ гласныхъ, объясняемыя общими правилами.

Корень аѣ: аѣаѣіс, аѣаѣдіс, аѣаѣвіс; прош. несов. аѣаѣілла и пр.; прош. соверш. аѣаѣіра, буд. доп. аѣаѣес и пр.

Аѣнаѣіс (аѣна аѣіс), аѣнаѣдіс, аѣнаѣвіс, множ. аѣтеѣдіс (аѣті аѣдіс); прош. несов. ну аѣнаѣілла (аѣна аѣілла), нуша аѣтеѣділла (аѣті аѣділла) и пр.; прош. сов. ну аѣнаѣіра, буд. доп. ну аѣнаѣес и пр.

Корень духу: духwāñic, духwañdic, духwañvic; духул аñic, духутеñdic и пр.; духулёñic и пр.

Корень ак: акаñic, акаñdic, акаñvic; акіл аñic, актеñdic (акті аñdic); ну акіл аñилла, нуша актеñділла и пр.; аклёñic (аклі аñic), ну аклёñилла (аклі аñилла).

Корень ара: араñic (ара аñic), араñdic, араñvic; арал аñic, аратеñdic; аралёñic (аралі аñic).

Ғинтінаñic, ғинтінаñdic, ғинтёñic (ғинтіj аñic).

Қадёñic, қаділёñic, қаднеñdic (қадні аñdic).

§ 95. *Вопросительныя* формы отъ ic образуются соглас-но общимъ правиламъ, которыя изложены выше (§ 68).

Ну укуґиллаw—поблѣднѣль ли я?

Мава ґірґиділіw—овцы пожирнѣли ли?

Ғит вуқун іліw—онъ сдѣлался ли пастухомъ?

Ну урухірw—я струенилъ-ли?

Ғу міскін ёдіw—ты обѣднѣлъ-ли?

Ғит діһанајһиву—онъ спрятался-ли?

Ну талаёһшіw ёсу—могу ли я быть счастливъ, т. е. до-пустится ли, чтобы я былъ счастливъ?

Ғу даwлашіw ёвіw—можешь ли ты быть богатъ, т. е. допустится-ли, чтобы ты разбогатѣлъ?

Ғу вуқун еді, нура ірус—если ты сдѣлаешься пасту-хомъ, и я сдѣлаюсь.—Ну есліw—если я сдѣлаюсь?

Ну адајіw урухесіліліw іштабілі Һучу һауулқул—я от-ца если побоялся-ли, будучи маленькимъ, въ тебѣ бѣжалъ, т. е. развѣ потому, что я отца побоялся, будучи маленькимъ, бѣ-жалъ я въ тебѣ.

Ғушеділіліw Һу іштабілі һујајқул—если проголодался-ли, будучи маленькимъ, ты плакалъ, т. е. развѣ проголодавшись, будучи маленькимъ, ты плакалъ?

Ғу нам аґигүкүрі—ты мнѣ не нравишься.—Ну әйнајһас-ліллаw—даже если я хорошъ?

Ну нукер ішау—сдѣлаться ли мнѣ нукеромъ? Іша форма, зависимая отъ условія, которое здѣсь подразумѣвается.

Ѓу нукер ішіу—сдѣлаться-ли тебѣ нукеромъ?

Ѓу гушішіу—проголодаешься ли ты?

Ѓит нукер ісу—сдѣлаться-ли ему нукеромъ?

Ѓит аражісу—выздоровѣетъ ли онъ?

Дувуллішір маза Ѓірһідсу—на горѣ бараны пожирѣютъ-ли?

Ѓу ѓәнівларһиу ѓула ѓунул дівқивіл—послѣ того-ли, какъ ты посѣдѣлъ, жена твоя умерла?

Ѓу вуқун івбіліу, адас аѓвигул—то-ли, что ты сдѣлался пастухомъ, отцу не нравится?

Ѓу суқур івмад ізәваѓ ітаһаді—лишь только ты слѣпымъ сдѣлался, ты сдѣлался боленъ.—Ну суқур івмаду—лишь только я слѣпымъ сдѣлался?

Уріһушім вудун івілу һиш—въ прошломъ году вамъ муллой сдѣлавпійся этотъ-ли?

Ада ѓәніліу—отецъ посѣдѣлъ-ли уже?

Ѓу қадіһилліу—ты сдѣлался-ли уже вадіемъ?

Ѓујшіу сіјһиллә ну—чѣмъ я хуже тебя?

Ѓу сіліһиу урухіллә—чего ты испугался?

Ѓит сен маһур Ілә?—онъ отчего съ ума сошелъ (дѣепр.)?

Ну мурт җуқажіріә—я когда похудѣлъ?

Ну сіјһасә—чѣмъ я могу быть, т. е. чѣмъ мнѣ позволять быть?

Діла ада шіс мударріс әвә—мой отецъ чѣмъ можетъ быть учителемъ?

Ну шічу һалмаз еслә һуд аѓвигул—съ кѣмъ если я подружусь, тебѣ не желательно, т. е. съ кѣмъ ты не желаешь, чтобы я подружился?

Ну сіјһасліллә һуні нам урчі ісан—чѣмъ если-бы я сдѣлался, ты бы мнѣ купилъ лошадь, т. е. чѣмъ мнѣ сдѣлаться, чтобы ты мнѣ купилъ лошадь?

Ну мурт вуқун ішā—когда мнѣ сдѣлаться пастухомъ?
Зависитъ отъ воли того, которому говорится.

Чум дус вѣрашѣ урчі чархлізів вузані—сколько лѣтъ пока пройдетъ лошадь въ тѣлѣ ростеть, т. е. до какихъ лѣтъ ростеть лошадь?

Чум дус вівларфѣ вуқна віані—сколько лѣтъ послѣ того какъ пройдетъ (по прошествіи сколькихъ лѣтъ) дѣлается она (лошадь) старою?

Ча вуқун івлā маза аѣлі бірхдівā—кто съ тѣхъ поръ какъ сдѣлался пастухомъ, овцы болѣе пожирѣли, т. е. при какомъ пастухѣ овцы наиболѣе пожирѣли?

Ча қадіјінібілѣ һуна разідівті—кто въ то время какъ сдѣлался кадіємъ, вы обрадовались, т. е. которому кадію вы рады были?

Сен суѣур івилā һула узі—отчего ослѣпъ твой братъ?

Һу сен мискін іллѣ—отчего ты обѣднѣлъ?

Іш варбі арз қwәнеһысу—сегодня погода не будетъ ли пасмурна?

Ну җуқабіллау—я не похудѣлъ-ли?

Һу урух'аһедіу цуралибіу—ты не побоялся-ли кабана?

Діла урші һалмаз мајһаву һулајчу—мой сынъ не можетъ ли подружиться съ твоимъ?

Ну вуқун аһесліу һура аһірані—если я не сдѣлаюсь пастухомъ, и ты не сдѣлаешься.

Ну вудун аһішау—не сдѣлаться ли мнѣ муллою?

Ну вудун аһівларбіу һу івил—послѣ того ли какъ я не сдѣлался муллою, ты сдѣлался?

Һу һајірқәһаһівбіліу һуші ада һімуғіві—за то ли, что ты не сдѣлался охотникомъ, твой отецъ на тебя сердится?

Ну мурдајіс аһѣрамні, һіш урчі хујлу саві ваһадіу—пока я не могъ сѣсть верхомъ, ты развѣ не узналъ, что эта лошадь дурного нрава?

Һуд мударріс аһівілу һіш—твоимъ учителемъ не сдѣ-

лавшійся-ли этотъ, т. е. этотъ-ли не былъ твоимъ учителемъ?

Їула узі давлашій аїліі—твой братъ не разбогатѣлъ-ли?

Діла ада Ѳаенаїліі увқуїлі—мой отецъ не сѣдой ли былъ, когда умеръ?

Їу сен Ѳаеніллѣ, ну сен аїіллѣ—почему ты посѣдѣлъ, а я не посѣдѣлъ?

Мурт діла урчі ѲірѲаѲівѣ қалішів—когда моя лошадь не пожирѣла на травѣ, т. е. когда случилось, чтобы моя лошадь и пр.

Чум вуқун мадѣѲѣ—сколькимъ намъ не сдѣлаться пастухами, т. е. сколькихъ изъ числа насъ не пустятъ въ пастухи?

Ча ѲаїрқәнаѲѣлѣ бу аїірані—кто если не сдѣлается охотникомъ и ты не сдѣлаешься, т. е. безъ кого ты не пойдешь въ охотники?

Ну сіоан Ѳасѣїшѣ Ѳуші, кімікалла дарс аївалуїїѲадм—какъ мнѣ не сердиться на тебя, если ты хоть сколько-нибудь не знаешь своего урока?

Діла урші араїїісѣра—выздорѣветъ-ли то мой сынъ?

Їәј'оанти ѲірѲдісѣра дувулішір—животныя (скотина) будутъ-ли то жирнѣть на горѣ?

Їілуїшів әїѲна сіқал вірарѣра—есть-ли то что-либо лучше науки?

Қур'әзів дурїні гушвірарѣра—въ училищѣ дѣти не голодаютъ-ли?

Ну шіс вуқун іллал, вуқун іѲта Ѳәқ Ѳав—я кому пастухомъ сдѣлался, пастухомъ сдѣлавшимся которыми плата дается, т. е. кому я сдѣлался пастухомъ, тѣ пусть и платятъ.

Їула ада урі'шіс мударріс іллал Ѳарѡаа—твой отецъ въ прошломъ году чьимъ (кому) учителемъ сдѣлался, спроси.

Їушім ну қадїїірал, аїірал, аївалас—вамъ сдѣлался ли я кадіемъ или не сдѣлался, не знаю.

§ 96. Глаголь іріс служитъ для выраженія продолжи-

тельнаго или повторительнаго дѣйствія: *дѣлаться*; въ этомъ заключается отличіе его отъ глагола *іс*, котораго значеніе, какъ мы видѣли (§ 76), есть *сдѣлаться*.

§ 97. *Неокончателное* наклоненіе: муж. *іріс*, женс. *діріс*, средн. *віріс*, множ. *віріс* и *діріс*.

Формы глагола *іріс* соединяются обыкновенно или съ корнемъ или съ нарѣчіемъ.

Корень ара, нарѣчіе аралі: арајріс, арадіріс, аравіріс; араліјріс, аралі діріс, аралі віріс.

Корень æѣ, нарѣчіе æѣæл: æѣпіріс, æѣдіріс, æѣвіріс; æѣæл іріс, æѣæл діріс, æѣæл віріс.

Отсюда видно, что если слово, присоединяемое къ *іріс*, кончается на гласную, то оно сливается съ *іріс*, въ которомъ *і* замѣняетъ начальное *і*. Если присоединяемое слово кончается на *ј*, то оно непосредственно сливается съ глагольнымъ окончаніемъ *ріс*, напр. *ѣінтјј* нар. красно—*ѣінтјјріс*.

Ну мурталла *ѣуѣіу урухіріс æѣірус*—я всегда подлѣ тебя робкимъ дѣлаться не могу, т. е. я не могу востоянно тебя бояться.

Ѕу *вајтачу һалмаз іріс æбалтарі*—ты съ дурными другомъ дѣлаться невольнительно, т. е. не слѣдуетъ тебѣ дружить съ дурными людьми.

Урчі *ѣірѣіріс вікулі саві*—лошадь начинаетъ дѣлаться жирною, жирѣть.

Ну мурталла *һішқуу іріс æвігулла*—я когда бы то ни было адѣсь бывать не желаю, т. е. никогда не желаю.

§ 98. Настоящее.

Ну ірулла *Жен.* ну дірулла *Ср.* ну вірулла *Мн.* нуша дірулла
 ѣу ірулаі   ѣу дірулаі   ѣу вірулаі   ѣуша дірулла
 һіт ірулі саж   һіт дірулі сарі   һіт вірулі саві   һітті вірулі
    саві (дірулі сарі).

Ну арајрулла, арадірулла, аравірулла; ну араліјрулла, аралі дірулла, аралі вірулла.

Хвала діуцад *ґаддірулла* ну—по мѣрѣ того какъ дѣлаюсь большою, дѣлаюсь дурною я (дурнѣю).

Ну *ґірілі ґаенкілібіу ірулла*, *ґу душіу ірулли*—я днемъ на работѣ бываю, ты на пастбѣ бываешь.

ґу дічу вашубѣ ґачаміжішіу ґачам хумарірулли—ты ко мнѣ съ тѣхъ поръ какъ ходишь, съ каждымъ разомъ (букв. чѣмъ разъ разъ) печальнѣе дѣлаешься.

ґуралі арбіаелі вашубѣ, *ґу чархлізіу ґуват ірулли*—пѣшкомъ въ нуть съ тѣхъ поръ какъ ходишь, ты въ тѣлѣ сильнымъ дѣлаешься, т. е. ты вѣнчаешь тѣломъ.

§ 99. Прошедшее совершенное.

Ну іріра <i>Жен.</i>	ну діріра <i>Сред.</i>	ну віріра <i>Множ.</i>	нуша діріра
<i>ґу ірадї</i>	<i>ґу дірадї</i>	<i>ґу вірадї</i>	<i>ґуша дірадї</i>
<i>ґіт ірїв</i>	<i>ґіт дірїв</i>	<i>ґіт вірїв</i>	<i>ґітті вірїв</i>
			(дірїв).

Ну арајріра, арадіріра, аравіріра; ну араліјріра, аралі діріра, аралі віріра.

ґула пушнї вақаслілі, нап'оан ґударіріра—въ твою кухню когда приходилъ, то, какъ нефть, чернымъ дѣлался.

ґар варбі ґішпад пајда вірїлілі нам, ца дуся уґнау даулашіу іріра—каждый день какъ это выгода если бы дѣлалась мнѣ, одинъ года внутри богатымъ дѣлался, т. е. я бы въ одинъ годъ дѣлался богачомъ, если бы каждый день получалъ такую прибыль, какъ эта.

§ 100. Будущее.

Ну ірус <i>Жен.</i>	ну дірус <i>Сред.</i>	ну вірус <i>Множ.</i>	нуша дірубї
<i>ґу іруд</i>	<i>ґу діруд</i>	<i>ґу віруд</i>	<i>ґуша дірудї</i>
<i>ґіт іраp</i>	<i>ґіт діраp</i>	<i>ґіт віраp</i>	<i>ґітті віраp</i>
			(діраp).

Ну арајрус, арадірус, аравірус; ну араліјрус, аралі дірус, аралі вірус.

ґішді алінунашіві хвалам пајда віраp нушіла урбіліс—посредствомъ этой азбуки большая польза будетъ дѣлаться

нашему народу, т. е. отъ этой азбуки произойдетъ многопользы для нашего народа.

Іш дус ну вуқун ірус—нынѣшній годъ я буду пастухомъ.

Діла урші уфікаді, ну љақлі рацірус—если ты будешь учить моего сына, то я буду очень радъ.

Нуша іш дус давлашір дірубіа—мы въ этомъ году разбогатѣемъ.

Ну һар дуғи һушачуу ірус—я каждый вечеръ у васъ бываю.

Әйна кувара аңқілішіулі давлашіу ірар—хорошій земледѣлецъ посредствомъ пшеницы обогащается.

Ѓінілі маһаніу ірус, һев шау ірус—зимою на хуторѣ бываю, весною въ аулѣ бываю.

Адазівад урухқул дурбіуә әһнајрар—отца боящійся сынъ хорошъ бываетъ.

Какъ видно изъ этихъ примѣровъ, форма ірус вообще означаетъ возможность дѣлаться, обыкновеніе дѣлаться, что можетъ относиться какъ къ настоящему, такъ и къ будущему времени, и, сверхъ того, можетъ имѣть значеніе, какъ однократное, такъ и продолжительное.

§ 101. Будущее допускаемое.

Ну ірас	Жен.	ну дірас	Сред.	ну вірас	Множ.	нуша дірабіа
һу іраві		һу діраві		һу віраві		һуша діравіа
һіт ірав		һіт дірав		һіт вірав		һітті вірав

(дірав).

Ну арајрас, арадірас, аравірас; ну араліјрас, аралі дірас, аралі вірас.

Ну һар дус вуқун ірас, һу куһалајрін—я каждый годъ пастухомъ пусть дѣлаюсь, ты дѣлайся аульнымъ десятскимъ, т. е. пусть мнѣ дозволятъ каждый годъ быть пастухомъ, а ты, пожалуй, становись десятскимъ.

§ 102. Условное настоящее и будущее.

Ну іраслі Жен. ну діраслі Сред. ну віраслі Мн. нуша дірабіа